

Гряділь Василь, ст. магістратури історико-філологічного факультету;
науковий керівник – к.і.н., доцент Лопачька Н. М. (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

СИСТЕМА КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНИХ ЗАХОДІВ НА ВОЛИНІ У 1944–1953 рр.

***Анотація.** У статті досліджено систему карально-репресивних заходів на Волині у 1944–1953 рр. Проаналізовано протистояння радянського керівництва та учасників руху опору і населення краю, зокрема використання каральними органами різноманітних методів та зособів тиску на населення. Особливу увагу звернено на боротьбу національного руху опору проти радянської влади, каральні акції та заходи партійного керівництва щодо його ліквідації.*

***Ключові слова:** карально-репресивні заходи, колективізація, національний рух опору, депортації, винищувальні загони.*

***Аннотация.** В статье исследована система карательно-репрессивных мероприятий на Волини в 1944–1953 гг. Проанализировано противостояние советского руководства и участников движения сопротивления и населения края, в том числе использование каральными органами различных методов и средств давления на население. Особое внимание обращено на борьбу национального сопротивления против советской власти, карательные акции и мероприятия партийного руководства по его ликвидации.*

***Ключевые слова:** карательно-репрессивные мероприятия, коллективизация, национальное движение сопротивления, депортации, истребительные отряды.*

***Annotation.** This article presents a system of punitive and repressive measures in the Volyn region in 1944–1953. The confrontation of the Soviet leadership against members of the resistance movement and the population of the region, including the use of various methods and means of pressure on the population is analyzed. Particular attention is drawn to the opposition of the national resistance movement against the Soviet leadership in Volyn, punitive actions and measures of the party leadership to eliminate it.*

***Keywords:** punitive and repressive measures, collectivization, national resistance, deportation, extermination squads.*

У радянській історичній науці питання проведення карально-репресивних заходів замовчувалася. Переслідування з боку радянської влади та заборона доступу до архівних джерел унеможливили будь-які дослідження з обраної проблематики. Лише з розпадом Радянського Союзу та доступом

до архівів стало можливим вивчення цього питання. Дослідження повоєнного життя на регіональному рівні дозволяє проаналізувати не лише особливості діяльності карально-репресивної системи на території окремо взятого краю, але за допомогою зібраного матеріалу відтворити загальну картину життя повоєнної України. Оскільки велика кількість документальних джерел радянського періоду залишається засекреченою і на сьогодні, тому обрана тема «Система карально-репресивних заходів на Волині у 1944–1953 рр.» залишається актуальною і своєчасною.

В основу дослідження покладені праці вітчизняних істориків, що висвітлюють історію функціонування післявоєнної системи карально-репресивних заходів на Волині у 1944–1953 рр. та розкривають статистичні дані цього періоду.

Серед сучасних українських істориків треба виокремити роботи В. Барана, який проаналізував еволюцію тоталітарної системи та охарактеризував систему карально-репресивних заходів як складову систему внутрішньої політики радянського уряду [1] та Ю. Сороки, який дослідив суспільно-політичні процеси західноукраїнських земель у післявоєнний період [2]. На відміну від істориків радянського періоду вони приділяють значну увагу аналізу відносин, що склалися у суспільстві, характеризуючи діяльність партійного керівництва, населення та національного руху опору.

Серед сучасних українських істориків, які досліджують історію Волинського регіону слід виділити А. Жив'юка, який у своїх роботах розкриває особливості роботи партійної номенклатури, з'ясовує роль УПА як провідної сили національного руху опору, визначає особливості діяльності репресивно-каральної системи на території Рівненської області [3; 4], Й. Надольського, який охарактеризував депортаційну політику як один з методів карально-репресивної системи на території Волині [5; 6]. У роботі О. Суцук сформовано цілісну картину протистояння агентурних та партизанських підрозділів на Волині у післявоєнний період [7].

Метою нашої статті є дослідження системи карально-репресивних заходів на Волині у 1944–1953 рр.

З поверненням у 1944 р. на Волинь радянської влади в краї продовжився процес радянзації місцевого населення, не завершений у 1939–1941 рр. Партизанські з'єднання, спецзагони НКВС та «Смерш» впродовж періоду німецької окупації накопичили значну кількість інформації щодо настроїв місцевого населення, діяльності у регіоні українських та польських націоналістів, ставлення до комуністичної ідеології, наявності у краї різних політичних та релігійних осередків. Аналізуючи здобуту інформацію та перебіг подій, співробітники карально-репресивних органів доповідали вищому партійному керівництву про те, що значна частина населення Волині і Полісся підтримали гасло ОУН про створення незалежної української держави та стала до лав Української повстанської армії (УПА). Тому для опанування Волині і Полісся радянській владі необхідно було,

крім відновлення на місцях партійних та адміністративних органів управління, провести цілу низку різнопланових карально-репресивних заходів, спрямованих на ліквідацію збройних формувань ОУН–УПА, приватної власності на землю, вислання сімей та осіб, які вели збройну боротьбу проти радянської влади, організацію переселення в Західну Україну лояльної групи населення з інших регіонів СРСР, проведення широкої пропагандистської кампанії щодо дискредитації ідеологічних засад українського націоналізму.

У переліку заходів, запланованих партійними органами вже наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. для реалізації в звільнених областях, важливе місце посіло питання очищення цих територій від «контрреволюційних елементів», поширення на регіон сталінської депортаційної політики. Як насильницькі міграції, депортації були однією із особливих форм політичних репресій. Їх репресивний характер визначався адміністративним прийняттям рішень щодо переселення громадян на спеціально виділені території. Як примусове переселення особи, групи осіб, народу, визнаних «соціально й політично небезпечними», за межі певного регіону, у радянській тоталітарній державі депортації набули ознак крайніх форм дискримінації.

До неперемінливих методів боротьби з українським націоналізмом належить також створення під керівництвом співробітників НКВС винищувальних загонів («істребительних батальйонів», «ястрибків») та груп самооборони. Радянська влада почала їх створювати ще з першої половини 1944 р. за рахунок партійно-радянського активу, броньованих робітників, службовців підприємств, організацій і закладів, здебільшого польської національності. Навіть радянські функціонери змушені були визнати «великий недолік в справі комплектування цих батальйонів – в них дуже мало українців (до 50 %)» [7].

Специфічною рисою депортацій була їхня широкомасштабність і контингентність, оскільки такі акції спрямовувалися не на конкретну особу, не на індивідуального громадянина, а на цілу групу осіб, часто доволі чисельну, яка відповідала визначеним зверху критеріям. Підозра щодо лояльності тягнула за собою застосування зручного для тоталітарного режиму принципу колективної відповідальності.

З 31 березня 1944 р., часу підписання Л. Берією директиви НКВС СРСР № 122 «Про виселення до віддалених районів Красноярського краю, областей: Іркутської, Омської, Новосибірської членів родин оунівців і активних повстанців, як арештованих, так і вбитих у сутичках», депортації набули чітко регламентованого характеру. Виселення поширювалося на всіх повнолітніх членів сімей названих в документі категорій населення, майно яких відповідно до наказу НКВС СРСР № 601552 від 10 грудня 1940 р. підлягало повній конфіскації [6, с. 121]. Наказ також містив вказівки щодо оформлення документів на виселенців.

В «Інструкції про порядок заслання членів родин оунівців та активних повстанців у віддалені райони Союзу РСР» від 5 квітня 1944 р. вказувалися категорії населення котрих необхідно було депортувати. Дальше вказувався порядок оформлення підстави для вислання – задокументовані дані начальників міських і районних відділів НКВС-НКДБ з мотиваціями, які базуються на: довідці сільської ради про причетність тієї чи іншої особи до активних повстанців; довідці оперативних органів на основі агентурних даних; свідченнях співучасників по повстанському рухові.

Спецпоселенцям дозволялося брати тільки речі першої необхідності, а в примітці відмічалоя: «Звернути особливу увагу, щоб сім'ї, котрі виселяються, брали з собою як можна більше одягу, взуття і продуктів харчування, гроші без обмеження у сумі і побутові коштовності» [2, с. 134].

В «Інструкції-вказівці про порядок виселення родин активних учасників ОУН і УПА» затвердженій наркомом внутрішніх справ УРСР В. Рясним 15 квітня 1944 р., розписувалися дії військових підрозділів під час виселення: кругова облога населеного пункту спецпоселенців, кількість підвід для забезпечення перевезення вантажу і дітей до залізничної станції, обшук самих виселенців їх будинків, охорона обозу в дорозі тощо.

По суті ці акти продовжили депортаційну політику радянської влади на західноукраїнських землях 1939–1941 рр. В основі її були не тільки задекларовані, а й свято виконувані принципи протизаконності, свавілля, «революційної доцільності», силового подавлення інакомислень [2, с. 134].

Порядок етапування спецконтингенту регламентувався затвердженими в травні 1944 р. наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією таємними «Правилами забезпечення спеціальних людських перевезень НКВС СРСР», які передбачали формування «людських ешелонів у складі 65 вагонів кожен» [1, с. 480–481].

Місцеве керівництво не лише виконувало накази згори, але й неодноразово зверталоя у вищі інстанції з проханнями про використання жорстких заходів щодо учасників національного підпілля. Так, інформуючи 6 червня 1944 р. першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова про боротьбу проти українських націоналістів, секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма пропонував «для посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістичними бандами у більш широких розмірах дозволити виселення сімей бандитів у віддалені райони СРСР, а деякі села, найбільш вражені бандитизмом, які розташовані безпосередньо біля лісових масивів, повністю виселити» [6, с. 121].

Ставлення радянської влади до ситуації восени 1944 р. у Рівненській області характеризує донесення прокурора Рівненської області Комолова за листопад 1944 р., в якому повідомлялось, що станом на 1 листопада у в'язницях області утримувалися 475 «бандитів» (учасників ОУН і УПА), засуджених військовим трибуналом до розстрілу. Справи на них знаходилися на розгляді у вищих судових органах. На затвердження вироку особи,

засуджені до вищої міри покарання, чекали по кілька місяців. Військовий трибунал військ НКВС був неспроможний швидко розглянути наявні справи через перевантаження (на 1 листопада мав у провадженні понад 500 справ). Для винесення вироків було створено позасудову трійку у складі секретаря обкому партії, облпрокурора і начальника НКВС [4, с. 47].

Перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов здійснював постійні робочі візити на Західну Україну (на Рівненщині він побував у березні, жовтні 1944 р. і січні-лютому 1945 р.) та регулярно надавав Й. Сталіну інформацію про необхідність посилення репресій проти учасників українського національно-визвольного руху.

Характерним явищем у той час був самосуд над захопленими в полон учасниками ОУН та УПА чи їх прибічниками. Такі випадки стали неординарними. Партійні працівники стверджували, що їхня поява разом із співробітниками НКВС викликає страх і ненависть у місцевих селян.

Саме на Рівненщині започатковано відпрацювання вкрай брудного способу боротьби з ОУН та УПА шляхом застосування провокативних спецгруп. Одна з таких спецгруп діяла в області вже навесні 1944 р. і нараховувала 80 спеціально підібраних бойовиків [4, с. 48–49].

За даними НКДБ-НКВС наслідки каральних операцій у західних областях УРСР з лютого по грудень 1944 р. були наступні: у Рівненській області проведено 1792 операції, вбито 15 988 осіб, захоплено у полон – 15 680, виселено – 1154 сім'ї (3212 осіб); у Волинській області проведено 993 операції, вбито 4219 осіб, захоплено у полон – 4893, виселено – 1178 сімей (3582 особи) [2, с. 127–128].

Карально-репресивна машина СРСР захопила всі суспільні верстви, включаючи і церкву. Протягом 1944–1951 рр. репресій зазнало понад 100 священників Волинсько-Рівненської єпархії.

Звичайно, основні зусилля щодо ліквідації збройних формувань УПА та підпільної мережі ОУН покладалися на карально-репресивний апарат НКВС-НКДБ-МДБ та спеціальні війська. У політичній, економічній, юридичній та інших сферах мав працювати надісланий на місце чиновницький апарат. За штатним розписом посад номенклатури Рівненського обкому КП(б)У в області мало знаходитись на початок 1945 р. 2042 партійних функціонери різного рівня, зокрема, 30 секретарів райкомів з штатом, 30 начальників райвідділів НКВС та НКДБ [4, с. 50–51].

На вимогу ЦК КП(б)У на початку 1945 р. перший секретар Рівненського обкому В. Бегма надав детальний звіт про ситуацію в області, де повідомив, що з лютого 1944 р. по 20 лютого 1945 р. загальні втрати ОУН та УПА на Рівненщині становили вбитими 1530 осіб, заарештованими – 18066. Крім того, заарештовано 1246 «бандпосібників», затримано 13136 дезертирів і тих, що ухиляються від мобілізації, 6913 осіб вишло з повинною. В сумі ці цифри склали 54667 осіб [4, с. 51].

У таємному звіті (від 25 лютого 1945 р.) секретаря Волинського обкому КП(б)У І. Профілатова окрім кількох вбитих та арештованих членів ОУН-УПА, вказувалося й на «виселення з часу визволення області 1659 сімей бандитів, з них за останні півтора місяця – 711» [5, с. 180].

20 квітня 1946 р. Наркомат внутрішніх справ СРСР прийняв директиву № 97, за якою засланню підлягали «колишні поліцаї, власівці та інші особи, що служили в німецьких формуваннях». В умовах західних областей під цю категорію засланню підлягали і особи, які з тієї чи іншої причини, а в більшості не з своєї волі, а примусово служили у військових формуваннях країн-сателітів гітлерівської Німеччини – Румунії, Угорщини та інших. Виконуючи цю директиву, органи НКВС вислали в 1946–1948 рр. з Волинської області – 76 осіб, а з Рівненської – 12 осіб [2, с. 136].

Оскільки Рівненщина опинилась в епіцентрі національно-визвольного руху, саме тут певний час перебував центральний штаб «по боротьбі з бандитизмом» на чолі з наркомом внутрішніх справ УРСР Рясним. За рік боротьби з українським національно-визвольним рухом з Рівненщини було вислано 1729 родин (6816 осіб) активних учасників ОУН та УПА.

Станом на 1 липня 1946 р. населення Рівненської області складало 780 659 чоловік, з них українців 697711 осіб, росіян – 7435 осіб, чехів – 28428 осіб, поляків – 1138 осіб. Якщо взяти до уваги статистичні дані від 1 січня 1941 р., то тоді населення Рівненщини нараховувало 1 139 808 осіб. Унаслідок воєнних дій і репресій з боку німецької та радянської влади чисельність населення Рівненщини скоротилася на 359000 осіб [4, с. 54].

Деяка інша ситуація склалася на території Волинської області. Із санкції Сталіна 9 вересня 1944 р. у Любліні між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) було укладено угоду про евакуацію українського населення з Польщі і так само польського – з території УРСР. Передбачалося переселення усіх українців, які проживали в Холмському, Грубешівському, Яновському, Замостському та інших повітах, на територію УРСР. Евакуація мала відбуватися з 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 року. Проте складність проведення масового переміщення значної кількості людей призвела до переносів строків.

Врешті у 1946 р. ця переселенська акція наблизилася до завершення. За офіційними даними, згідно зі звітом головного представника уряду УРСР з питань евакуації польських громадян А. Цоколя, за період з 10 жовтня 1944 р. по 15 вересня 1946 р. в Польщу було переселено 301755 сімей (859905 осіб), у тому числі з Волині – 20867 сімей (64798 осіб). З іншого боку, відповідно до звіту головного уповноваженого уряду УРСР з евакуації українського населення М. Ромашенка, в УРСР було переселено 122622 сім'ї (482880 осіб). Найбільше їх знайшло притулок у західному регіоні України – 80471 родина (323641 особа). У Волинській області оселилось 6498 родин (22346 осіб) [8, с. 78–79].

15 жовтня 1947 р. ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову «Про порядок використання земель і майна, залишених після виселення родин націоналістів та бандитів, яка зобов'язувала місцеві партійні і радянські органи забезпечити належний облік, охорону і правильне використання майна залишеного після виселення». Разом з виділенням житлових будівель відповідним державним установам особливий акцент робився на передачі частин будівель, всіх промислових підприємств, сільгоспмашин та інвентаря, всієї робочої і продуктивної худоби у розпорядження колгоспів, а де таких ще не існувало – земельним товариствам і МТС [2, с. 137].

Наймасштабніша акція з вислання українців, що підтримували збройний опір проти радянської влади, припала на осінь 1947 р. 15 жовтня 1947 р. керівництво Рівненського обкому КП(б)У спільно зі співробітниками обласного управління МДБ провело нараду для перших секретарів райкомів і начальників райвідділів МДБ з приводу здійснення таємної операції щодо вислання сімей учасників ОУН та УПА.

Сама операція відбулася 21 жовтня 1947 р. У ході операції 338 сімей не виявилось на місці, 33 відсіяні з оперативних міркувань і 8 сімей не виселено через захворювання інфекційними хворобами. Натомість була виселена 401 сім'я із раніше наміченого резерву [4, с. 54]

Соціальний склад депортованих був неоднорідним. Депортації зазнали в переважній більшості середняцькі господарства. Руїнування в такий спосіб основи тогочасної соціальної організації досить швидко далося взнаки в економічному розвитку регіону [6, с. 124]. В результаті спланованої акції, яка тривала з 21 по 26 жовтня 1947 р., з Волинської області було вивезено 2716 сімей або 8938 осіб [2, с. 137].

Про загальні масштаби жовтневої депортаційної акції дає уявлення спеціальна довідка МВС УРСР від 23 листопада 1948 р. за підписом начальника першого спецвідділу МВС УРСР підполковника Смирнова. Де зазначалося, що з семи західних областей України було вивезено 26332 сім'ї або 77791 особа, з них 18866 чоловіків, 35441 жінка, 22279 дітей. З Рівненщини виселення зазнали 3768 сімей або 11347 осіб [6, с. 124].

Паралельно із депортацією оунівців радянською владою в умовах реалізації на західноукраїнських землях політики суцільної колективізації до категорії осіб, які підлягали виселенню, було віднесено й куркулів. Вони не лише підтримували українське підпілля, але й своїм небажанням вступати до колгоспів перешкоджали активним процесам радянізації регіону. У них влада вбачала основну перешкоду проведенню своєї насильницької політики на селі. У зв'язку з цим республіканськими керівниками було визнано доцільним звернутися до вже апробованого методу тиску на місцеве селянство, використати виселення для збільшення показників вступу населення до колективних господарств [6, с. 124]. Зокрема, у 1946 р. в 10 районах Волинської області зселенню підлягали 326 хуторів із загальною кількістю населення 2175 осіб. Процес тривав аж до 1952 року.

Лише за 1951–1952 рр. на Волині було зселено понад 3,3 тис. господарств [8, с. 87]. Лише в другій половині 1950 р. виселенню з Рівненщини підлягали 100 куркульських господарств або 310 осіб [6, с. 124].

1948 р. став показовий тим, що підпілля намагалося протидіяти запровадженню колгоспної системи. Колгоспи завдавали удару по економічній базі визвольного руху, тому що селяни не мали можливості вести значне приватне господарство і реалізовувати надлишок продуктів харчування. Радянські документи містять інформацію проте, що керівними ланками ОУН всьому підпіллю було наказано проводити масові терористичні акти та диверсії проти колгоспного активу.

Підпілля призначило початок боротьби проти колгоспної кампанії на ніч з 21 на 22 лютого 1949 р. Наступні акції мали проходити з інтервалом в тиждень – в ніч з 28 лютого на 1 березня, з 7 на 8 березня і т.д., з таким розрахунком, щоб дні після акції були понеділками і співпадали з встановленими в області днями партійного навчання [4, с. 56].

Про результати боротьби з підпіллям ОУН на території Рівненської області у першому півріччі 1949 р. свідчить довідка МВС України, в якій зазначено, що за цей час було вбито 192 і заарештовано 543 учасників ОУН, зафіксовано 104 акції, проведених націоналістичним підпіллям, втрати серед військових і населення становлять 130 осіб [4, с. 63].

За період з 1 січня по 10 серпня 1949 р. було видано кілька десятків санкцій на вислання «банд посібників», кількість яких склала 2389 осіб, об'єднаних у 797 сімей. Загалом на стадії слідства перебувала 101 справа, заведена на 133 особи.

Одним з методів управління державним терором, покликаним залякати населення злочинами націоналістів і жорстокими розправами над ними, стали відкриті судові процеси, започатковані у другій половині 1949 р. Для засудження членів підпілля на одному з судових процесів звезли з різних районів області 400 колгоспників і селян-одноосібників [4, с. 64].

На початок 1950-х рр. масштаби діяльності українського національного підпілля значно скоротилися. У доповідній записці Волинського обкому партії ЦК Компартії України ще 20 жовтня 1955 р. вказувалося, що внаслідок ліквідації 2 жовтня озброєної групи «Рясного» «територія Колківського, Маневицького, Голобського, Рожищенського районів Волинської області і Рафалівського та Степанського районів Ровенської області очищена від збройного бандитизму» [2, с.133]. У 1950 р. розпочалась нова кампанія виключення з колгоспів родин, які були так чи інакше зв'язані з підпіллям, з подальшим їх висиланням за межі України.

Про масштаби повоєнних депортацій також свідчать дані про функціонування на території західних областей УРСР дев'яти збірних пунктів. На Рівненщині такий збірний пункт знаходився у Костополі. Окрім карально-репресивних заходів, держава здійснювала постійний ідеологічний та фінансовий тиск на місцеве населення. Збірні пункти були

створені в січні 1949 р. й одночасно могли приймати 10555 осіб. Як доповідав секретарю ЦК КП(б)У Л. Мельникову міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач, із часу організації таких збірних пунктів до червня 1950 р. вони прийняли 14786 оунівських сімей у складі 51060 осіб. У місяць спецпоселення за півтора року із них відправлено 12280 родин або 41898 чол. Значну частку депортованих у місяць спецпоселення складали недієздатні особи. Серед висланих були переважно люди похилого віку та діти. У складі всіх виселених рахувалося 2501 чоловіків віком більше 55 років, 4320 жінок старших 50 років, 12174 дітей до 16-річного віку. Тобто недієздатні – 18995 особи, складали 43,3 % загальної кількості виселених [5, с. 231–232]. Всього у 1944–1952 рр. з західних областей України було виселено 65906 сімей загальною чисельністю 203662 особи. Зокрема з Волинської області – 21966 осіб, та Рівненської – 26131 особу [2, с. 140].

Після смерті Й. Сталіна у багатьох засуджених і висланих учасників національно-визвольного руху та їх сімей стало можливим перегляд справ і звільнення зі спецпоселення. Однак чекати довелося ще кілька років.

Тільки в 1956 р. постановою Ради Міністрів СРСР від 15 травня за № 644-376т були звільнені зі спецпоселення ті з них, хто був переведений на нього із заслання. Станом на 1 грудня 1956 р. в західні області УРСР повернулось понад 60 тис. осіб, що відбували термін покарання, спецпоселенців. Частина була засуджена повторно за різні антигромадські та антидержавні виступи, зокрема на Рівненщині – 33 особи.

Дослідивши проблему функціонування системи репресивно-каральних заходів на Волині у 1944–1953 рр., можна зробити висновок, що радянським органам влади довелося більше ніж десять років боротися проти українського збройного опору. Загальні втрати військ НКВС у західних областях УРСР склали близько 30700 осіб вбитими. Крім того, від рук УПА загинуло 30000 провокаторів і так званих «сексотів». За даними істориків, втрати підпілля за період протистояння становили 153300 осіб. За вироком судів було ув'язнено 87756 «бандитів». І все ж остаточно встановлення людських втрат ОУН-УПА залишається невирішеною громадською, науковою й політичною проблемою і сьогодні. Радянська влада впродовж 1944–1953 рр. створила такий потужний карально-репресивний апарат, який дав змогу у стислі часові рамки не лише подолати національно-визвольний рух, а майже завершити процес радянізації регіону, перерваний Другою світовою війною. Водночас повоєнна карально-репресивна політика як технологія утвердження радянської влади стала причиною багатьох людських трагедій: втрати близьких та рідних, насильницького розірвання родинних зв'язків, руйнування усталеного способу життя, нищення духовних святинь та цінностей тощо. Механізм масового насилля над людьми послідовно і жорстко обмежував і придушував будь-які прояви національної самобутності українців, насаджуючи примус, терор та репресії. Проте ні

репресіями, ні депортаціями та вивезеннями, ані потугою ідеологічних переконань комуністична тоталітарна система не змогла викоренити у населення розуміння високого рівня спроможності українського народу до об'єднання заради боротьби за незалежність та соборність України.

1. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран // Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. – Львів, 1996. – 448 с. 2. Сорока Ю. Західноукраїнські землі у післявоєнні роки / Ю. Сорока // Волинь моя: журнал Міжнародного громадського об'єднання «Волинське братство». – К., 2006. – Вип. 6. – С. 113–141 3. Жив'юк А. Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині: компартійна номенклатура проти населення області (1944 – початок 1950-х років) / А. Жив'юк // Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип. 2. – С. 35–42. 4. Жив'юк А. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «Червоного терору» до боротьби з інакодумцями / А. Жив'юк, І. Марчук // Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. – 1. – Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. – С. 8–79. 5. Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.) / Й. Надольський // – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 260 с. 6. Надольський Й. Реалізація на Рівненщині сталінської депортаційної політики в 1944–1950 рр. / Й. Надольський // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне : Волинські обереги, 2006. – Вип. 4. – С. 121–125. 7. Сущук О. Використання винищувальних батальйонів радянськими репресивними органами у боротьбі з ОУН та УПА на Волині [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/1669/52/>. 8. Курилюк О. Війна проти народу: сталінізм на Волині 1944–1953 рр. / О. Курилюк // Реабілітовані історією. Волинська область. Кн. – 1. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 76–94.